

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci

Předkládané číslo je z převážné části věnováno problémům sociální struktury. Podnětem k tomuto výběru je zasedání "Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci" Mezinárodní sociologické asociace, konané ve dnech 17. až 22. června 1991. Díky spojenému úsilí Sociologického ústavu ČSAV a Ústavu sociálně politických věd Fakulty sociálních věd UK se u nás sejdou badatelé z oblasti stratifikačního výzkumu, aby diskutovali k tématu "Sociální nerovnosti v historické a komparativní perspektivě". Informaci o tomto komitétu, o jeho profilu a vývoji, i o dosavadní účasti československých sociologů na jeho aktivitách, jsme přinesli již v minulém ročníku (v čísle 1 - 2).

Skutečným důvodem zaměření čísla je ovšem trvalá vážnost této tematiky, umocněná společenskou proměnou probíhající před našimi zraky a potřeba navázat na přerušené tradice. Zdeněk Ullrich popsal - v duchu teorií středostavovské společnosti - sociální rozvrstvení předválečné republiky jako velmi homogenní, spějící k téměř jednolitě "vrstvě městských úředníků, zřizenců, nižších a vyšších úředníků, jichž objektivní podmínky životní se čím dále tím více připodobňují". I. A. Bláha se podrobně věnoval sociálnímu postavení a způsobu života dvou velkých sociálních skupin, inteligenci a rolníkům. Karel Galla na příkladu Dolní Rovně detailně vylíčil obraz vesnice, kde "společenské rozvrstvení je patrné do všech koutů, kde každý zařazen podle své příslušnosti". Strukturační optika byla přítomna v mnoha analýzách sociálních problémů dělníků, nezaměstnaných, chudých apod. I když nebyla vytvořena ani velká teorie, ani nemohl být proveden nějaký reprezentativní výzkum, sociologický historik by našel bohatství dokumentů dovolujících sestavit obraz nepřilíš příkře rozvrstvené společnosti se značnou sociální mobilitou, spějící rychle k otevřené společnosti rovných šancí.

Teprve v roce 1969, skoro už jen jako reminiscence na Pražské jaro, se objevila kniha "Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace", výsledek teoretického i empirického úsilí Pavla Machonina a jeho nepočetného kolektivu. Poskytla pestrý obraz stratifikačních dimenzí a jejich souvislostí, ústící do představy socialistické varianty industriální společnosti. Kniha, která dočasně téměř vyrovnala náš handicap vůči světové sociologii a která se vlastně měla stát počátkem systematického výzkumu sociální struktury a mobility, zůstala po další dvě desetiletí pečlivě ukrývaným torzem. Na rozdíl od velmi aktivní polské a maďarské sociologie, u nás byl výzkum sociální stratifikace pevně zasazen do ideologických floskulí sblížování tříd a vrstev. Nicméně v tomto zaštitění se v letech 1978 a 1984 podařilo realizovat rozsáhlá šetření třídní a sociální struktury, zatím stále ještě čekající na své opravdové využití. Na počátku 80. let se začalo s opatrnými pokusy navázat přerušená spojení na Západ i do liberálnějších zemí Střední Evropy, byť zatím v omezeném rámci komparací sociální a vzdělanostní mobility. I když se občas podařilo v Sociologickém časopise publikovat stať zabývající se některou z dílčích otázek (profesní a vzdělanostní mobilita, mzdová a

příjmová diferenciaci, reflexe sociální nerovnosti), vznikla za posledních dvacet let mezera, kterou nebude snadné vyplnit.

Přes snahu vyhnout se chaotickému způsobu vyplňování této mezery, se nám asi nepodaří (alespoň v první fázi "rozmrazování" stratifikačního tématu) postupovat podle nějaké zřetelné koncepce. Jsou pro to dva důvody. Předně se ukazuje, že existuje řada statí či studií, které byly napsány již před lety a ze známých důvodů nebyly publikovány (autoři někdy po zkušenostech s ideologicky rigidním recenzním řízením ani o publikaci v Československu neusilovali). Považujeme za užitečné některé z těchto statí postupně tisknout, a to zejména v těch případech, kdy prezentují teoretická stanoviska či výsledky empirických analýz uvádějících na pravou míru deformovanou reflexi pohybu sociální struktury a nerovností v Československu. Na druhé straně s nadějí očekáváme, že řada nových autorů se bude věnovat vývoji nerovností v naší společnosti a změnám v jejich zdrojích v období přechodu k pluralitní demokracii a tržní ekonomice.

Publikace z těchto dvou odlišných zdrojů asi nepůjde řadit či komentovat tak, aby hned od počátku vytvářely celistvý obraz o produkci sociologů zabývajících se sociální stratifikací a stimulovaly diskusi k dominantním tématům. Věříme však, že taková témata budou postupně krystalizovat a že diskuse k nim bude stejně vášnivá a současně kvalifikovaná, jako tomu bylo v případě diskusí na stránkách mezinárodních časopisů (například k hypotéze o podobnosti mobilních režimů průmyslových zemí, k úloze mentálních schopností v reprodukci třídních nerovností, spor mezi stoupenci "alokačního" a "socializačního" modelu dosahování sociálního statusu atd.). Rozhodně nechceme tuto diskusi předstírat či si témata vypůjčovat odjinud, i když občas budeme publikovat zajímavé příspěvky zahraničních autorů.

Již nyní je zřejmé, že vývoj v naší společnosti bude natolik stratifikačně napínavý, že o diskusní témata by neměla být nouze. Zatím však pohyb nerovností ve východoevropských zemích považují za sociologicky vzrušující spíše sociologové ze Západu než ti, jichž se tyto změny bezprostředně dotýkají. Stať Szelenyiho a Treimana uveřejněná v tomto čísle je pouze jedním z příkladů. Mnoho dalších autorů v západní Evropě a ve Spojených státech je přesvědčeno o tom, že transformace východoevropských společností je experimentem, který sociologii nabízí jedinečnou příležitost testovat hypotézy o sociální změně, o vztazích mezi politickými, sociálními, ekonomickými a kulturními faktory působícími v průběhu této změny, atd. Naší nevýhodou je, že jako občané jsme současně objektem tohoto experimentu. Jako sociologové bychom ale měli být v prvé řadě schopni tento experiment analyzovat, komentovat a zejména identifikovat jeho hlavní sociální procesy a včas upozorňovat na latentní sociální problémy a napětí.

Cesta politické a ekonomické změny je nutně i cestou vytváření nové sociální struktury. V dnešní vzrušené době podléhají přívlastky "ekonomický" a "sociální" značnému zjednodušení. Ekonomické přece nejsou jen úspory nákladů, ale také investice do lidského kapitálu, kvalifikace a motivací pracovníků. Sociální přece nejsou jen "dopady", ale také struktura zájmů a subjektů, kteří jsou nositeli ekonomických činností a kteří mají být zárukami hospodářské prosperity. Stará sociální struktura nebyla příliš přehledná. Na první pohled jednolitá masa státního

zaměstnanectva, formálně odstupňovaná malými rozdíly příjmu, kvalifikace a vlivu, ve skutečnosti však neformálně rozčleněná podle míry a důležitosti soukromých aktivit a možnosti privatizovat své postavení ve státní ekonomice. Nad ní pak mocná vládnoucí vrstva prznitelů politiky a rabovatelů ekonomiky, tvořících mafie jedny a ochraňující - zajisté nikoli nezištné - mafie druhé. Dřívější aliance politických a ekonomických mafií dostává nyní velkou šanci přežít, legitimizovat své postavení a položit základ novodobé československé buržoazii. Deprivace širokých vrstev, zděděná ze starého režimu, hrozí akcentovat se ještě hrozivěji v nové situaci. Problémy askripce a výkonu, ekonomických tříd a sociálních vrstev, profesních a politických komunit, zjevných a skrytých zájmových společenství, budou stavěny v nové poloze a s novou naléhavostí.

Jedním z profilujících témat stratifikačního výzkumu však vždy byly sociální a ekonomické nerovnosti, jejich hladina, kořeny a mechanismy mezigeneračního předávání. Také toto téma bude v období přechodu k tržnímu hospodářství předmětem sporů, vášní a nepochybně i jedním z nástrojů politického boje. Sociologie by v tomto případě rozhodně neměla selhat jako možný zdroj seriózních informací a případně i kompetentních předpovědí. Jako první krok k otevření diskuse k tomuto tématu považujeme již číslo 3/1990, kde byla znovu uvedena na scénu otázka hlavních rysů a historických peripetií vývoje sociální stratifikace v Československu před rokem i po roce 1968. V čísle 1/1991 jsme tuto diskusi na čas uzavřeli publikováním stanoviska Pavla Machonina a Miloslava Petruska. Autoři a zastánci odlišných stanovisek se mezitím sešli pod jedním projektem rozsáhlého výzkumu transformace sociální struktury v Československu. Všichni tedy budou mít možnost pokračovat v diskusi později, zato však vybaveni novými daty a výsledky svých analýz. V tomto čísle publikujeme stať, ve které Pavel Machonin jako inspirátor a jeden z vedoucích výzkumného projektu, prezentuje vlastní teoretické stanovisko k hlavnímu výzkumnému tématu.

I v tomto čísle se ovšem vracíme ke statím, které jsme v redakci našli v deskách označených "Pozastavené rukopisy". Publikujeme již téměř dva roky starou stať Marka Boguszaka, která v době svého vzniku chtěla otevřít debatu k otázce, zda reálný socialismus přinesl nějakou významnější změnu ve vývoji a charakteru sociální mobility. Není tedy divu, že v recenzním posudku na tuto stať z května roku 1989 nejmenovaný recenzent doslova píše "Z odborného hlediska není důvodu, proč by práce neměla být publikována. Je však věcí širší úvahy, zda právě teď a na tomto místě je únosné zpochybňovat některé teze, které po dlouhou dobu tvořily jádro naší interpretace soc. reality". Nevíme, zda recenzent pod zkratkou "soc." měl na mysli realitu sociální či socialistickou, ale budiž řečeno, že řekl věc jasně a bez slabomyslných vytáček, což o řadě jiných recenzentů říci nelze.

Do stejné kategorie patří i komparativní analýza zdrojů vzdělanostních nerovností v Československu, Maďarsku a Holandsku (Petr Matějů). V návaznosti na tyto dvě stati očekáváme větší příliv statí, teoretických i empirických, které by se zabývaly mobilitními procesy a vývojem nerovností v současné době.

Stati Ireny Hradecké a Normana Stockmana otevírají téma, které bylo rovněž dosud překryto ideologickou mlhou, tj. postavení žen v sociální struktuře. Oba příspěvky nám zatím zprostředkovávají diskusi, která k tomu tématu probíhá

již řadu let ve světové sociologii. Lze jen doufat, že naše vlastní produkce bude vzápětí následovat.

Bohužel, přes zvětšený rozsah tohoto čísla, se do něj nevešly všechny texty, které byly připraveny. Je to především článek Zdeňka Strmisky, věnovaný vztahu sociální struktury a politické kultury a Dušana Lužného o Bláhově sociologii inteligence. Z ostatních materiálů se nám nepodařilo zařadit projekt výzkumu sociální stratifikace z pera Pavla Machonina a Petra Matějů a výsledky analýzy dat z výzkumu prestiže povolání - porovnání současné prestižní škály s rokem 1967 a 1984 a s mezinárodní škálou vyvinutou Donaldem Treimanem na něm provedl Milan Tuček. Ke všem těmto materiálům se vrátíme co nejdříve, k hlavním pak již v příštím čísle, které bude jinak věnováno problémům sociologie práce.

Na závěr nelze než vyjádřit naději, že výzkum sociální stratifikace, jedna z vůbec nejaktivnějších disciplín světové sociologie, nebyl u nás zcela vykořeněn a že autorů přispívajících k této tematice bude přibývat.

Petr Matějů

Jiří Večerník